

πολιτισμός

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

κή ενότητα, εξαιτίας τόσο της γεωγραφικής τους εγγύτητας και της διατήρησης σε μεγάλο μέρος της φυσικής τους βλάστησης όσο και των ιστορικών τους καταβολών, με την εκτεταμένη μουσουλμανική κατοίκηση μέχρι και τον 19^ο αιώνα. Στην προσπάθεια γνωριμίας με την περιοχή μας συνδράμουν οι τοπικοί πολιτιστικοί σύλλογοι των τριών χωριών, μέσω των προέδρων τους **Ασημένιας Ιερωννυμάκη, Μαρίας Καναβά** και **Μαρίας Κιτράκη**. Να σημειώσω εδώ τις ευχαριστίες μας και στους **Θανάση Σταθόπουλο, Χαράλαμπο Ιερωννυμάκη** και **Μανόλη Σαββάκη** και **Ευγένιο Ψυχaráκη**, από τα τρία χωριά, που μας συνόδευσαν στις εξερευνησεις μας σ’ αυτά και κατέστησαν την εξόρμηση περισσότερο ενδιαφέρουσα. Όλοι και όλες τιμούν τον τόπο τους και τον «πρεπίζουν», όπως το έκαναν από παλιά οι Αμαριώτες.

Αναδιφώντας το χθες (361)

Οδοιπορικό στ’ Αμάρι, που ειν’ της φύσης και του πολιτισμού καμάρι!

προς Βολιώνες, πραγματοποιώντας μια σύντομη στάση στο χωριό, προκειμένου να επισκεφθούμε το «κλειστό σήμερα - σιδηρουργείο (χαρκιδιό) της οικογένειας Ανδρουλάκη. Στις (ή στους;) Βολιώνες θ’ αφήσουμε τ’ αυτοκίνητα για να επιβιβαστούμε σε μεγάλο όχημα, ώστε ν’ ανηφορίσουμε ψηλά στο Βένι. Εκεί θα δούμε από κοντά και θα αναφερθούμε στο μεγαλύτερο παλιότερο θρησκευτικό συναπάντημα των Αμαριωτών, στον σπηλαιώδη ναό του Αγίου Αντωνίου. Ο ναός είναι μεγάλων διαστάσεων, σε σχέση με τους υπόλοιπους 130 που διανοίγονται στους ρεθμενιώτικους βράχους, εκ των οποίων σχεδόν οι μισοί είναι αφιερωμένοι στον «άγιο της ερήμου».

Θα ξεκινήσουμε από το Ρέθυμνο, ώστε να μπορέσουμε να πάρουμε με τα ιδιωτικά μας αυτοκίνητα όσους περισσότερους από τους ενδιαφερόμενους που δεν διαθέτουν δικό τους μεταφορικό μέσον. Στο ύψος του φράγματος Ποταμών θ’ ακολουθήσουμε τη διαδρομή προς Αποστόλους, αντικρίζοντας στην ανατολικότερη παρυφή το πιο τερπνό σημείο της τεχνητής λίμνης, εκείνο που προτιμούσε και ο αλγίστου μνήμης «Σήφης».

Στη συνέχεια θα στρίψουμε

χωρίζε για την αφθονία των νερών της, όπως φαίνεται και από τις στεγνές σήμερα κρήνες. Θα μιλήσουμε επίσης για τους καλοκαιρινούς εορτασμούς με τους «δεκαπενταριστές» και θ’ αναφερθούμε στην ιστορία του εκεί μοναστηριού, με απαρχές στη Βενετοκρατία, που ήταν εξαρτημένο πάντα από το Αρκάδι. Το σπήλαιο είναι πολύ πιθανόν να διέτελεσε λατρευτικό της εκτεταμένης αρχαίας πόλης που ήταν κτισμένη στο οροπέδιο πάνω απ’ αυτό, η οποία πιθανολογείται να είχε το όνομα Βήνη ή Φάλασσα. Δυστυχώς δεν θα έχουμε τον χρόνο ν’ ανηφορίσουμε εκεί ψηλά και να συναντήσουμε υπολείμματα όλων των ιστορικών περιόδων, από τα αρχαϊκά μέχρι και τα νεότερα χρόνια, με ιδιαίτερη ακμή στα γεωμετρικά. Σε ύψος ξεχωρίζουν πάντως τα ερείπια του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, της εποχής της ενετικής κυριαρχίας.

Στο εσωτερικό του σπηλαίου θα συναντήσουμε δυστυχώς στεγνή τόσο την γούρνα όσο και τις λιθωματοποιημένες πήλινες λεκάνες, φαινόμενο που υποδεικνύει το υδρολογικό έλλειμμα των τελευταίων χρόνων. Θα υπενθυμίσουμε εκεί ότι παλιότερα η περιοχή ξε-

Ευτυχώς η βλάστηση της περιοχής δεν έχει μειωθεί αισθητά από την ανομβρία των τελευταίων χρόνων. Έτσι θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε «στον αροδαμό τους» βελανιδιές, πλατάνια και αζιλακες (αριές) αλλά και θάμνους, όπως σπάρτα και ασπάλαθους, σε μια γη γεμάτη από χόρτα, πολλά από τα οποία βρώσιμα, όπως λαγουδόχορτα, αβρονιές και σπαράγγια. Η γνωριμία με τη φύση της περιοχής δεν θα μπορούσε να μην περιλαμβάνει την επίσκεψη στη συλλογή απολιθωμάτων του αείμνηστου Δημήτρη Ιερωννυμάκη στις Βολιώνες, το πρώτο από τα τρία χωριά που θα περιηγηθούμε. Όσοι τον γνωρίσαμε, θα τον θυμόμαστε ως ένα ενεργό κι ανήσυχο πολίτη, που αγαπούσε τον τόπο του και την φύση του και προσπαθούσε να μεταδώσει την αγάπη του αυτή και στις νεότερες γενιές.

αείμνηστου Μανούσου Ανδρουλάκη με τη Βαγγελίστα του, είχαμε διοργανώσει εργαστήριο παρασκευής σαπουνιού με τη θερμή μέθοδο το έτος 2000, οι δάσκαλοι της Περιβαλλοντικής με τα μέλη του Β’ ΚΑΠΗ. Θα δούμε επίσης την κρήνη του χωριού καθώς και το σχολείο, κλειστό από πολλά χρόνια, σήμερα έδρα του Πολιτιστικού Συλλόγου.

Στις Βολιώνες θα επισκεφθούμε επίσης τον ναό του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στο νεκροταφείο. Δυστυχώς οι περισσότερες από τις τοιχογραφίες του είναι ασβεστωμένες. Ο ναός εορτάζεται στις 6 Σεπτεμβρίου, ημέρα που κατά την παράδοση έγινε λιτανεία που εμπόδιζε κάποια επιδημία των αρχών του 20ού αιώνα, πιθανόν την ασιατική γρίπη του 1918, να εισβάλει στο χωριό. Στις Βολιώνες, στο σπίτι του

σε μουσουλμανική κατοικία. Το υπάρχουν σήμερα διδακτήριο οικοδομήθηκε την περίοδο 1928-1937. Είχε προηγηθεί το 1915 η λειτουργία σχολείου στην Πατσό, σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το 1930, που στεγάστηκε στο μετασκευασμένο μουσουλμανικό τέμενος. Το 1968 το σχολείο μεταφέρθηκε σε νεότερο δημόσιο διδακτήριο. Το πρώτο χρονολογικά πάντως σχολείο είχε λειτουργήσει στην Παντάνασσα, το 1899. Αρχικά στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το 1911 που μεταφέρθηκε σε νεόδμητο κοινοτικό διδακτήριο. Το υφιστάμενο διδακτήριο είναι δημόσιο και ανεγέρθηκε την περίοδο 1939-1954.

Η εκπαιδευτική ιστορία της περιοχής περιλαμβάνει τρία σχολεία. Εκείνο των Βολιώνων πρωτολειτούργησε το 1918, σε ιδιωτική κατοικία, ενώ το 1923 οι κάτοικοι είχαν κάνει για τη στέγασή του κατάληψη

Εμμανουήλ Βλαστό. Το άλλο θα πρέπει να είχε ανεγερθεί νωρίτερα, αφού το αρκοσόλιο στο εσωτερικό χρονολογείται στο 1594. Το παλιότερο όνομα του χωριού ήταν Αντάνασσος, πιθανόν προελληνικό, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την παράδοση ότι το οφείλει στον ναό της Παναγίας της Παντάνασσας, η οποία βρισκόταν στη θέση της νεότερης φερώνυμης. Στην Παντάνασσα Στην Παντάνασσα είναι το πατρικό της κυρίας **Χρυσούλας Παντελάκη**, κόρης της αείμνηστης **Ελένης Ιερωννυμάκη**, με τις οποίες είχαμε συνεργαστεί παλιότερα, οι δάσκαλοι της Περιβαλλοντικής και το Β’ ΚΑΠΗ, σε εργαστήρια παρασκευής εθιμικών διακοσμημένων ψωμιών, των γνωστών και ως «ξομπλιαστών».

Η Παντάνασσα είναι οικοδομημένη τους πρόποδες του όρους Κατσονήσι, σε υψόμετρο περίπου 400 μέτρων. Τα ιζήματα στα οποία είναι θεμελιωμένη σχηματίστηκαν πάνω στην ξηρά της Κρήτης πριν από 8 έως 12 εκατομμύρια χρόνια. Είναι χαλαροί άμμοι, κροκάλες, άργιλοι με λεπτά στρώματα λινιτών επάνω τους, που αναφέρονται από τους γεωλόγους ως «σχηματισμός Παντάνασσας». Δυστυχώς οι σχηματισμοί αυτοί έχουν την τάση να καταλιθοβαίνουν, γι’ αυτό και το χωριό είχε επιχειρηθεί στο παρελθόν, χωρίς επιτυχία, να μεταφερθεί στα δυτικά, στις υπώρειες του λόφου του Αγίου Πνεύματος. Στην κορυφή του λόφου αυτού δεν θα παραλείψουμε ν’ ανέβουμε, προκειμένου να έχουμε μια πανοραμική εικόνα του Αμαρίου.

Αμάρι στα καλύτερά του»! Θα διασχίσουμε βέβαια πολύ μικρό μέρος του φαραγγιού, μέχρι τον Άγιο Αντώνιο, αλλά θα πρέπει να ξέρουμε ότι οι μεγαλύτερες ομορφιές κρύβονται παρακάτω, ιδιαίτερα στον καταρράκτη που χύνεται μέσα σ’ ένα έγκοιλο. Ολόκληρο το φαράγγι αποτελεί ουσιαστικά έναν αρχαιολογικό χώρο, αφού αρχαιότητες έχουν εντοπιστεί όχι μόνο στη βραχοκλησιά του Αγίου Αντωνίου και στα άνδρα μπροστά της αλλά και σε τρία ακόμα σπήλαια στη συνέχεια, στο πρώτο από τα οποία βρέθηκαν μινωικά και ρωμαϊκά δότρακα, στο δεύτερο μεσομινωικά και στο τρίτο, το μόνο που ξεφεύγει από την κατηγορία των βραχοσκεπών, μεσομινωικά και υστερομινωικά.

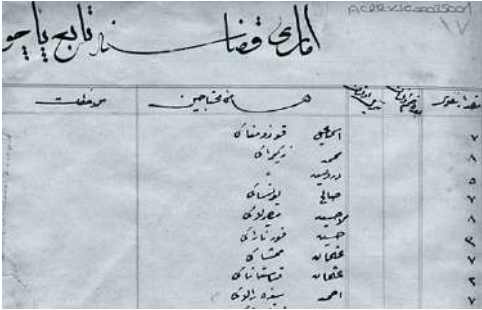
Η επόμενη στάση μας θα πραγματοποιηθεί στο Πασιώτικο φαράγγι, στον προσκύνημα του σπηλαιώδους ναού του Αγίου Αντωνίου. Θα πάμε εκεί όχι μόνο για την ιστορία του τόπου, αλλά και προκειμένου να χαρούμε την αναγεννώμενη ανοιξιάτικη φύση, εκείνη που θα μπορούσε να περιγραφεί με τον τίτλο «το

Αρχαιότητες στην ευρύτερη περιφέρεια της Πατσού έχουν βρεθεί και στην Τσιλόβρυση, στα Ελληνικά, στο σπήλαιο των Χαλάρων, στον Χάρακα, στα Κεφάλια, στην Κάτω Χαλέπα και στο Καστρί. Οπωσδήποτε οι πιο ονομαστές είναι στον Άγιο Αντώνιο, που διέτελεσε ιερό διαχρονικής λατρείας από τα υστερομινωικά μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια. Η άνθησή του σημειώθηκε στα υστερομινωικά, όπως δείχνουν τα πήλινα και χάλκινα ειδώλια, τα ζώδια και τα αγγεία που βρέθηκαν και μερικά από τα οποία εκτίθενται στα αρχαιολογικά μουσεία Ρεθύμνου, Ηρακλείου και στο Ashmolean της Οξφόρδης. Ένας μικρός λίθινος βωμός που βρέθηκε εκεί, με αφιερωτική επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, επισημαίνει τη λατρεία του κραναίου (=κρηναίου) Ερμή. Σήμερα ο Άγιος Αντώνιος αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα θρησκευτικά προσκυνήματα του Ρεθύμνου.

Μέσα στην Πατσό θα επισκεφθούμε τα υπολείμματα του ναού της Γέννησης της Θεοτόκου, του 14^{ου} αιώνα. Πιστεύεται ότι υπήρξε επισκοπικός, αφού σώζεται μαρτυρία του 1357 για εγκατάσταση ορθόδοξου επισκόπου, πιθανότατα πρωτοπαπά. Υπήρξε ένα μεγαλοπρεπές οικοδόμημα, σταυροειδές, εγγεγραμμένο σε τρούλο, με τριμερή νάρθηκα και ορθογωνική αψίδα ιερού. Συνδέεται με την οικογένεια των Καλλέργιδων, ενώ εντυπωσιακός ήταν ο ζωγραφικός της διάκοσμος, μέρος του οποίου διασώθηκαν και εκτίθενται στην Έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου στο Ρέθυμνο. Θεωρείται από τους σημαντικότερους ναούς της Κρήτης αλλά παραμένει εκτεθειμένος στα στοιχεία της φύσης, αφού το στέγαστρο το οποίο είχε εγκριθεί και χρηματοδοτηθεί να το προστατεύσει το 2019 δεν έχει τοποθετηθεί μέχρι σήμερα.

μάνοι προσφυγοποιήθηκαν πρώτοι από την Παντάνασσα, όπως φαίνεται από την αιγυπτιακή απογραφή του 1834, στην οποία καταγράφηκαν 8 χριστιανικές και 7 μουσουλμανικές οικογένειες. Για την εγκατάλειψη των χωριών από τον μουσουλμανικό τους πληθυσμό θα μας μιλήσει σύντομα κατά την προβολή-συζήτηση που θα ακολουθήσει ο Κώστας Ράλλης.

Η Πατσός διέτελεσε αυτό που ονομάζουμε «τουρκοχώρι», όπως άλλωστε και οι Βολιώνες, ενώ η Παντάνασσα έχασε νωρίς το μουσουλμανικό της στοιχείο. Τζαμιά λειτουργούσαν στα δύο πρώτα από τα χωριά αυτά, ενώ στην απογραφή του 1881 είχαν αντίστοιχα οι Βολιώνες 184 μουσουλμάνους και 17 χριστιανούς κατοίκους, η Πατσός 287 μουσουλμάνους και 14 χριστιανούς και η Παντάνασσα με 211 χριστιανούς κατοίκους. Οι μουσουλ-

ντάνασσας και τον βυζαντινό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στις Βολιώνες (εικόνα). Θα δούμε και απολιθωματοφόρες θέσεις, όπως η Χορεύτρα, καθώς και το τοπίο στην Παναγία Ελεούσα, κτίσμα στο οροπέδιο στο Βένι, μια μικρή λαογραφική συλλογή στην Πατσό, καθώς και τη βραχοσκεπή την περιοχή Χάρακα, στην οποία κατέφυγαν οι απαγωγείς και ο στρατηγός Κράιπε στις 7 και 8 Μαΐου 1944. Στο περιστατικό αυτό θα αναφερθεί σύντομα ο Ιωάννης Κ. Σαββάκης.

Στην Πατσό θα δούμε πώς έχει διαμορφωθεί σήμερα το τζαμί αλλά και την κρήνη κάτω από το κοινοτικό κατάστημα και, αν προλάβουμε, το παλιό πλυσταριό. Εδώ θα συνευδιστοποιήσουμε ότι και τα τρία χωριά είχαν ανέκαθεν την ευλογία του άφθονου νερού. Στην προβολή που θα κάνουμε στο διδακτήριο του Σχολείου θα δούμε μνημεία που δεν θα προλάβουμε ή δεν θα καταφέρουμε να επισκεφθούμε, όπως τον ναό του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην περιοχή Αρναούτη Παντάνασσας, με τους δύο εκεί νερόμυλους. Θα δούμε επίσης τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Αντωνίου Παντάνασσας και τον βυζαντινό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στις Βολιώνες (εικόνα). Θα δούμε και απολιθωματοφόρες θέσεις, όπως η Χορεύτρα, καθώς και το τοπίο στην Παναγία Ελεούσα, κτίσμα στο οροπέδιο στο Βένι, μια μικρή λαογραφική συλλογή στην Πατσό, καθώς και τη βραχοσκεπή την περιοχή Χάρακα, στην οποία κατέφυγαν οι απαγωγείς και ο στρατηγός Κράιπε στις 7 και 8 Μαΐου 1944. Στο περιστατικό αυτό θα αναφερθεί σύντομα ο Ιωάννης Κ. Σαββάκης.

Η εξόρμηση θα πραγματοποιηθεί την προσεχή Κυριακή 27 Απριλίου, με αφετηρία στην πλατεία Συντασάκη (λαϊκή Δευτέρα) στις 8.30 π.μ. Οι συμμετέχοντες θα πρέπει να φροντίσουν για τη διατροφή τους, καθώς και για κατάλληλη ένδυση και υπόδηση. Η επιστροφή θα γίνει μέσω Γηους Κάμπου, που την εποχή που διανύουμε προβλέπεται να είναι ολάνθιστος, από τουλίπες και ορχιδέες. Οι οργανωτές προτιθέμεθα να συνεχίσουμε τις εξορμήσεις γνωριμίας με το Αμάρι, εφ’ όσον υπάρξει ενδιαφέρον από τους τοπικούς φορείς να τις υποστηρίξουν. Ως τέτοιες προγραμματίζουμε μελλοντικές εξορμήσεις σε χωριά της Αμπαδιάς, όπως και σ’ εκείνα της ενότητας Απόστολοι, Γέννα, Θρόνος και Κλησίδι.

Με το Σχολικό Μουσείο στα Κατωμέρια

Εν τω μεταξύ οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να προετοιμάζονται για την εφετινή τρίτη εκδρομή του Σχολικού Μουσείου, την Κυριακή 11 Μαΐου. Προηγήθηκαν το 2019 και το 2024 οι εξορμήσεις σε Αρνάτο-Καφαλιανά-Πίκρη και Κυριάννα, αντίστοιχα. Εφέτος θα γνωρίσουμε από κοντά την φύση και τον πολιτισμό των Κατωμεριών, στα χωριά Παγκαλοχώρι, Αστέρι, Χαμαλεύρι και Σταυρωμένος. Η εκδρομή θα είναι ολόημερη και περιλαμβάνει αρχαιολογικούς χώρους (Μανουσές, Ζωοδόχος Πηγή Τοικουριανών και ακτή Σταυρωμένου), μοναστήρια και ναούς (Μονή Αρσανίου, Εισόδια Θεοτόκου Παγκαλοχωριού, Ζωοδόχος Πηγή Σταυρωμένου, ναός Ινδών Σιχ Παγκαλοχωριού), εκπαιδευτικά κέντρα (διδακτήρια Παγκαλοχωριού, Χαμαλεύριου και Σταυρωμένου) λαογραφική συλλογή (Πολιουδάκη), πολιτιστικές κινήσεις (Πολιτιστικός Σύλλογος Σταυρωμένου) και ιστορικά μνημεία (Μνημείο Ελλήνων και Αυστραλών Πεσόντων). Θα πραγματοποιηθεί με την υποστήριξη των τοπικών κοινοτήτων Παγκαλοχωριού και Χαμαλεύριου και του Πολιτιστικού Συλλόγου Σταυρωμένου. Όπως και οι άλλες εξορμήσεις του Μουσείου, και αυτή περιλαμβάνει αναλυτική προβολή-συζήτηση, με τα παραπάνω αλλά και άλλα σημεία επίσκεψης, την οποία έχει επιμεληθεί η **Γιούλη Ζαχαριουδάκη**, η οποία και είναι υπεύθυνη, μαζί με τον υπογραφόμενο, επιμελητή του Μουσείου, και τον **Γιώργο Κανακάκη**, υπεύθυνο εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Όσοι πιστοί, προέλαθε!

Κατευόδιο σ’ έναν εμπνευσμένο θρησκευτικό ηγέτη

Σ’ αυτή εδώ τη στήλη έγραφα στις 22 Δεκεμβρίου 2023, κάτω από τον τίτλο «Ο «μητροπολίτης των διακονιάρηδων» και ο «πάπας των φτωχών»: «...Είδαμε μερικά από τα στοιχεία της προοδευτικότητας του μακαριστού Ειρηναίου Γαλανάκη. Δράττομαι της ευκαιρίας να υπενθυμίσω μερικές από τις αντίστοιχες ενέργειες ενός επίσης σημαντικού ανθρώπου, που κινείται στον ίδιο χώρο και με τις ίδιες ευαισθησίες, του πάπα Φραγκίσκου. Σημειώνω επιγραμματικά: συμπαράσταση στους μετανάστες, πολιτικούς και οικονομικούς, και αλληπάλληλες επισκέψεις σε στρατόπεδα κράτησής τους, στην Ιταλία και στη Λέσβο, διορισμός της πρώτης γυναίκας σε υψηλό πόστο στη Σύνοδο των Επισκόπων και διέγνυσή της στη συνέχεια με άλλες 53, περιβαλλοντική ευαισθησία που εκφράζεται έμπρακτα, παραχώρηση ελευθερίας στους ιερωμένους να ευλογούν τα ομόφυλα ζευγάρια, άνοιγμα και καταδίκη του απόκρυφου κεφαλαίου της παιδεραστίας από καθολικούς ιερείς, δηλώσεις ότι για τη φτώχεια και την ανεργία ευθύνεται η οικονομική δομή της κοινωνίας που αναζητά εγωιστικά τα κέρδη, πλύσιμο των ποδών Ξέρβας μουσουλμάνας και δήλωση ότι ο θεός φροντίζει ακόμα και για τους άθεους κ.ά. Ο πάπας Φραγκίσκος παραμένει λιτός, παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως απλό επίσκοπο, θυμίζοντας σε πολλά την λιτότητα του Ειρηναίου. Δυστυχώς είναι μεγάλος στην ηλικία και λίγα πράγματα από τα παραπάνω προλαβαίνει να προχωρήσει, αν φυσικά τον αφήσει το εκεί κονκλάβιο...».

Από την περασμένη Δευτέρα ο κόσμος μας είναι κατά πολύ φτωχότερος...